

5. Офіційний веб-сайт Міністерства юстиції України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua/npa>.

6. Ильин А.В. Оптимизация правотворческой деятельности в современной России // Журнал российского права. – 2003. – № 2. – С. 88.

7. Мазуренко А. Правотворческая политика как особая разновидность правовой политики : региональный аспект / А. Мазуренко // Правовая политика : от концепции к реальности / Под ред. Н. Матузова, А. Малько. – М. : Юрист, 2004. – С. 104.

8. Поленина С. Правотворческая политика / С. Поленина // Правовая политика : курс лекций / Под ред. Н. Матузова, А. Малько. – М., 2003. – С. 180.

ГАВРИЛЕНКО О. А.,

доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри теорії та історії держави і права
(Харківський національний
університет внутрішніх справ)

УДК 340.15: 340.149

РОЗВІДУВАЛЬНО-ПІДРИВНА ДОКТРИНА ДАВНЬОІНДІЙСЬКОЇ ДЕРЖАВИ МАУР'ІВ У ПОЛІТИКО-ПРАВОВОМУ ТРАКТАТІ КАУТІЛІ «АРТХАШАСТРА»

У статті на основі аналізу тексту однієї з найвідоміших пам'яток правової думки Стародавньої Індії – «Артхашастри», досліджено розвідувально-підривно доктрину держави Маур'їв. Наголошено, що розвідувально-підривна функція є однією з факультативних зовнішніх функцій держав, які мають агресивні наміри відносно інших країн. Теоретичним підґрунтям реалізації такої діяльності держави й служить розвідувально-підривна доктрина.

Ключові слова: державно-правова думка, доктрина, давньоіндійська держава, функція держави, розвідувально-підривна діяльність.

В статье на основе анализа текста одного из наиболее известных памятников правовой мысли Древней Индии – «Артхашастры», исследована разведывательно-подрывная доктрина государства Маурьев. Отмечено, что разведывательно-подрывная функция является одной из факультативных внешних функций государств, имеющих агрессивные намерения в отношении других стран. Теоретической основой реализации такой деятельности государства и является разведывательно-подрывная доктрина.

Ключевые слова: государственно-правовая мысль, доктрина, древнеиндийское государство, функция государства, разведывательно-подрывная деятельность.

On the basis of analysis of the text of most famous monuments in ancient India legal thought – «Arthashastra», researched intelligence-subversive doctrine of the Maurya Empire. Noted that the intelligence and subversive function is one of the optional external functions of having aggressive intentions against other countries. Theoretical basis of the implementation of such activities is the state intelligence and subversive doctrine.

Key words: public-legal thought, doctrine, Aincient India, function of the state, intelligence, subversion.

Вступ. Події, що останнім часом відбуваються в Україні, надзвичайно актуалізували необхідність дослідження однієї з факультативних зовнішніх функцій держав, що мають агресивні наміри відносно інших країн – розвідувально-підривної. Під розвідувальною діяльністю (англ. intelligence) нині можна розуміти самостійну специфічну сферу реалізації права будь-якої держави на забезпечен-

ня власного суверенітету. Як правило, така діяльність здійснюється на конспіративній основі спеціалізованими державними органами (організаціями, формуваннями), що мають юридично визначені відповідні статус і повноваження, спеціалізовані сили та засоби й використовують специфічні методи. Останні відрізняють розвідувальні органи від інших та спрямовані на здобування оперативної значущої інформації, передусім, із закритих джерел, а також доведення до відповідних інстанцій (споживачів) вихідного інформоемного продукту, що має безпосереднє значення або потенційну цінність для планування державної політики і прийняття адекватних ситуації управлінських рішень. Розвідувальну діяльність здійснюють усі країни світу.

Водночас, як відомо, підривна діяльність (англ. *subversion*, від лат. *subvertere* – повалення) – це активні дії (акції), спрямовані на зміну в країні об'єктів впливу встановленого громадського порядку, державного устрою та/або існуючих структур влади і суспільства. Вони застосовуються суб'єктами розвідувальної діяльності як інструмент досягнення політичних цілей та як засіб, пов'язаний із меншим ризиком і витратами порівняно з безпосередніми військовими діями [1, с. 3–4]. Підривна діяльність може здійснюватися з використанням різноманітних методів, як от: пропаганда, провокації, фінансові махінації, підбурювання місцевого населення до насильницьких дій тощо [2, с. 5]. Розвідувально-підривну діяльність часто називають «таємною війною».

Теоретичним підґрунтям такої діяльності держави – суб'єкта розвідувальної діяльності може служити розвідувально-підривна доктрина, яку за аналогією з дефініцією військової доктрини (складовою якої у широкому розумінні вона власне і є) можливо визначити як систему офіційних поглядів та положень, що встановлює напрямок розвідувальної та підривної діяльності держави по відношенню до інших країн, способи і форми її здійснення. Зазвичай розвідувально-підривна доктрина, як і військова, опрацьовується та визначається політичним і військовим керівництвом держави. Основні її положення складаються та змінюються в залежності від специфіки політичного та суспільного ладу, рівня розвитку продуктивних сил, нових наукових досягнень і характеру очікуваних взаємовідносин між державами (відкритого воєнного конфлікту, гібридної війни, холодної війни, мирного співіснування тощо).

Питанням становлення та розвитку ідей про розвідувальну діяльність органів держави, безперечно, приділялася увага в працях Д.В. Веденєєва, Г.К. Ковтуна, С.В. Лекарева, С.М. Пик, Л.М. Рожена, В.В. Цибулькіна, Ю.Б. Черняка, А.Г. Шавасва та ін. [3; 4; 5; 6]. З-поміж досліджень, присвячених розвідці давньої Індії, привертає увагу стаття М.В. Алексєєва [7]. Але загалом названі питання висвітлено недостатньо, в існуючих наукових працях вони досліджувалися фрагментарно або в рамках більш широкій проблематики. Спеціальних досліджень розвідувально-підривної доктрини давньоіндійської держави Маур'їв (317–180 рр. до н.е.) досі не здійснювалося.

Постановка завдання. Метою даного дослідження є аналіз розвідувально-підривної доктрини держави Маур'їв, викладеної в одній із найвідоміших пам'яток правової думки Стародавньої Індії – «Артхашастрі», авторство якої найчастіше приписується брахману Каутільї (Кауталї чи Вішнагупті), котрий обіймав посаду головного радника при імператорі Чандрагупті з династії Маур'їв (321–297 рр. до н.е.).

Результати дослідження. Загалом трактат становить систему поглядів на управління державою, реалізацію внутрішньої та зовнішньої політики, де розвідка, як суттєва складова військової функції держави, посідає важливе місце. Вочевидь, на зміст трактату помітний вплив справив буддизм [8, с. 21]. Тут дхарма (сукупність правил поведінки, притаманних представникам певної варни) трактується як «закон, заснований на істині», котрий охороняється суворими покараннями. Однак у якості основного принципу державного управління називається «артха» – користь («Артхашастра» може бути перекладена як «наука про користь»). Принцип користі пронизує викладені в збірнику практичні настанови щодо усунення перешкод на шляху до суспільного порядку, щодо судочинства, прав та обов'язків державних чиновників, щодо застосування специфічних засобів державної політики, зокрема й розвідки та таємної дипломатії, тощо. «Артхашастра» являла собою значний крок на шляху до формування світської доктрини держави, права, політики (у тому числі військової й розвідувальної), що усе більше вивільнялася від морально-релігійних обмежень. Книга гранично практична та навіть на сучасний погляд місцями виглядає відверто цинічною. Недаремно дехто з нинішніх дослідників інколи іменує автора «Артхашастри» індійським Макіавеллі [8, с. 21].

На відміну від праць давньокитайських мислителів таких, як Сунь-Цзи та ін. [6, с. 27], «Артхашастра», окрім стратегічних, концептуальних ідей, містить безліч докладних описів прийомів під-

ривної діяльності як у політичній, економічній, так і у військовій сфері, розгортання диверсійно-терористичної боротьби на території держави-супротивника [9, с. 12]. «Засобів політики є чотири – це мирні перемовини, підкуп, сіяння розбрату та військовий напад», – стверджує Каутілья. При цьому, щоб уникнути неправильного розуміння, він не криючись роз'яснює, що підкуп полягає в пропозиції грошей, розбрат – у поширенні підозрливості та «злісній критиці», а відкритий напад – у «вбивствах, знущаннях та грабунках» [10, с. 79–80]. Для воєнного часу перелік засобів для здобуття перемоги розширюється: «... Підмови (серед ворогів), шпигунство, таємні заходи усунення, облога та приступ – ось п'ять факторів для оволодіння укріпленням», – наголошує автор «Артхашастри» [10, с. 69]. Привертає увагу той факт, що з п'яти визначених прийомів лише два останні є суто військовими. Інші три, які названі першими, а отже вважаються пріоритетними, однозначно можуть бути віднесені до методів таємної розвідувально-підривної діяльності.

У трактаті наголошено на безумовній необхідності для державного діяча (правителя) та держави загалом уміти здобувати інформацію та використовувати її у власних інтересах, насамперед за допомогою дипломатії (у тому числі й таємної) та підривної роботи. У розділі 135 зазначається: «Цар, що має око знання та досвідчений у науці (політики), навіть з малим зусиллям здатний використовувати дипломатичні засоби та отримати перевагу над іншими, навіть заповзятливими та сильними, шляхом угод та інших подібних заходів, шпигунів і таємних засобів» [10, с. 387].

Вже в той час закладалися уявлення про більшу ефективність не прямого військового втручання, а так званої «гібридної війни» (hybrid warfare) – воєнної стратегії, яка поєднує інформаційну інтервенцію, розвідувальні, диверсійні та терористичні дії й навіть відверто злочинну діяльність [11], і яка реалізується з одночасним використанням армії, найманих бойовиків та місцевих посібників (зокрема й з місцевого кримінального середовища). Нині це інколи називають «війною нового типу» [12], але насправді новою її назвати аж ніяк не можна, адже така стратегія застосовувалася ще у стародавню добу.

Значну увагу в своїй праці Каутілья приділяє характеристиці таємних агентів (шпигунів) та містить докладні настанови щодо їхньої роботи як усередині держави, так і за її межами. Цим питанням спеціально присвячені розділи 7 «Призначення таємних агентів», 8 «Застосування таємних агентів», 9 «Нагляд у своїй країні за партіями людей відданих та людей, зрадницьки налаштованих» та 10 «Залучення у ворожій країні партій людей відданих та людей, схильних до зради», розділ 55 «Дії агентів під виглядом домогосподарів, купців та відлюдників», 77 «Про нагляд за купцями», 79 «Нагляд за тими, хто живе від таємних прибутків», 80 «Виявлення молодих (злочинців) особами під виглядом чародіїв», 135 «Знання про можливості, місцевість, час, силу та слабкості (ворога)».

Шість розділів трактату (173 «Про застосування таємних агентів», 163 «Війна за допомогою інтриг», 166 «Про шпигунів, що діють зброєю, вогнем та отрутою», 171 «Підбурювання та підмовляння (серед ворогів)», 172 «Про усунення (ворога) за допомогою таємних заходів» та 167 «Знищення провіанту, припасів, фуражу») спеціально присвячені класифікації агентів та містять настанови щодо різних напрямків їхньої діяльності у передвоєнний та воєнний час. Однак про різноманітні аспекти розвідувально-підривної роботи згадується й у багатьох інших розділах, де йдеться про державне та військове управління.

Керівництво розвідувальною службою мало здійснюватися особисто царем, якому належало щоденно переглядати звіти своїх таємних інформаторів [10, с. 45]. Для контролю за діяльністю шпигунів було утворено п'ять «управлінь шпіонажу», які спрямовували та координували діяльність агентів, а також здійснювали перевірку здобутої ними інформації [3, с. 29]. Якщо свідчення трьох агентів збігалися – такій інформації довіряли. Коли ж розбіжності у свідченнях повторювалося двічі – агентам загрожувала страта.

«Очам царя» (шпигунам) приписувалося діяти як у своїй державі, так і за її межами. У першому випадку їх використовували для нагляду за головними посадовими особами (наприклад, царськими синами, його радниками та міністрами) для виявлення їхньої лояльності до монарха [10, с. 44], а також за міським і сільським населенням для виявлення його настроїв та ставлення до влади. Таємні агенти працювали у всіх районах держави і мали спостерігати за діяльністю чиновників, перешкоджати змовам, пильнувати за стратегічними шляхами та місцями масових скупчень людей (базарами).

У другому випадку шпигуни намагалися пробратися до органів управління, армії і, особливо, до оточення правителів іноземних держав. До їхніх головних завдань було віднесено не лише здобування необхідної інформації, але й здійснення активного впливу на внутрішню ситуацію в цих

держав. Звичайно, легалізація таких шпигунів у іноземній державі була справою дуже непростю. Відомий радянсько-німецький подвійний агент Х. Фельфе у своїх мемуарах писав: «Тільки в дуже нечастих випадках може пощастити впровадити класного агента в дійсно потрібне місце або отримати його там і налагодити роботу з ним, коли виникає потреба в інформації звітлія. Хоча ідеал будь-якої розвідки – мати агентуру в ключових точках свого супротивника, причому важливих не лише зараз, але й у майбутньому, ця мета далеко не завжди є досяжною» [13, с. 59].

Агентів, згадки про яких містяться у тексті «Артхашастри», в сучасних дослідженнях умовно поділяють на кілька основних категорій. По-перше, це агенти-інформатори, які «повинні... звертати увагу на ті сторони, які приводять до взаємних розбіжностей, ворожнечі та сварок серед (членів) об'єднань...» [10, с. 79]. Друга категорія – агенти-дезінформатори, котрі мусили розповсюджувати неправдиві чутки та сіяти паніку. «Воювати треба обманом», – наголошує Каутілья. Ці «агенти... повинні говорити... про успіхи своєї справи й неуспіхи ворожі», або ж, навпаки, «завдяки розголошенню про (свою уявну) поразку..., за допомогою зрадників (створивши враження) про свою загибель», вдарити із засідки по тих, хто повірив [10, с. 312].

Третя категорія – агенти-провокатори, підбурювачі. «...Вони мають посіяти розбрат по-слідовно ретельно підготованим чином, говорячи, наприклад: такий-то намовляє на тебе. Такі (підбурювання) повинні здійснюватися відносно обох сторін (які бажано посварити)» [10, с. 430–431]. «В усіх... випадках сварок, що виникають самі собою або підбурені таємними агентами, государ повинен підтримувати більш слабку сторону грошима та військовою силою...». Ці ж агенти мали також фальсифікувати докази різноманітних «провин», начебто скоєних місцевими державними службовцями: «...До службових місць, підвідомчих начальникові охорони, слід підкидати зброю, коштовні предмети та ланцюги, забруднені кров'ю. Після цього шпигун повинен оголосити, що начальник охорони дозволяє собі вбивства й грабежі» [10, с. 441]. Окрім того, «...шпигун, що перебуває у близьких стосунках з (ворожим) государем, повинен сам давати йому знати, що нібито такий-то з його сановників веде переговори з людьми ворога» [9, с. 13].

Четверта категорія – агенти-диверсанти, бойовики. Їм приписувалося «застосовувати зброю, вогонь, отруту та інше проти гарячого, енергійного ворога або такого, що зазнав поразки». Вони мали «спалювати внутрішні хорони, міські брами і зерносклади та вбивати людей, що охороняють їх» [10, с. 441]. Окрім того, ці ж «таємні агенти повинні вбивати начальників піхоти й військових частин» та інших осіб за наказом царя [10, с. 265].

Окремо в «Артхашастрі» вирізняють подвійних агентів – «шпигунів, що одержують жалування від обох сторін» [9, с. 14]. Нині під такими агентами зазвичай розуміють осіб, які здійснюють таємну діяльність в інтересах двох спецслужб, передаючи одній службі інформацію про іншу, та які умисно чи неумисно використовуються однією спецслужбою проти іншої; переверованих противником агентів, що працюють на обидві розвідки [9, с. 273].

Агентам приписувалося діяти під різноманітними легендами: під виглядом воєначальників, послів іноземних держав, купців, виноторговців, продавців вареного м'яса, торговців ослами, верблюдами, мисливців, у містах – під виглядом ремісників, співаків, акторів, танцюристів, жонглерів, власників злодійських притулків, власників шинків, у селах – під виглядом селян-власників окремих домогосподарств, у прикордонних місцевостях – під виглядом пастухів або святих відлюдників чи гадателів тощо [10, с. 268–269].

До напрямків розвідувально-підривної діяльності агентів було віднесено не лише збір інформації щодо держав – супротивників імперії Маур'їв, але й поширення на їхній території дезінформації, організацію заколотів, провокацій, підготовку диверсій. Усе це мало здійснюватися за допомогою завербованих представників місцевого населення. «Розгнівані, жадібні, перелякані, ті, хто ставиться (до інших – О.Г.) з погордливою зневагою – це люди, котрі здатні на зраду», – наголошує автор «Артхашастри» [10, с. 32]. Саме цей нестійкий елемент і планувалося використовувати у «гібридних війнах» стародавнього часу.

Протиборство із державою-супротивником на думку Каутільї було можливим лише після отримання всебічної інформації щодо місцевості, настроїв населення, сильних сторін та слабкостей ворога. Саме цим питанням присвячено розділи 135 та 136. В умовах підготовки до війни агентам, шпигунам приписувалося невинна активна діяльність, вони мали найрізноманітнішими способами справляти вплив на керівництво держави-супротивника, його військо, усі прошарки населення, можливих союзників, спонукаючи їх до дій у вигідному для себе напрямку, вносячи сум'яття до ворожих лав. Таємні

агенти мали послаблювати противника, підбурюючи поневолені племена до повстань і різноманітних виявів непокори, розпалюючи суперечки у їхніх владних колах, роз'єднувати коаліції. Таким чином вони мусли сприяти зміні співвідношення сил на користь своєї держави. Шпигуни вдавалися до найрізноманітніших методів впливу – підкупу, інтриг, зваблення, поширення неправдивих чуток, паніки, тасмних убивств [10, с. 440–441]. Каутілья рекомендував також використовувати й марновірство тогочасних правителів та пересічних мешканців [3, с. 9].

Диверсії, провокації та дезінформацію пропонувалося застосовувати шпигунам та їхнім агентам, зокрема, для того, щоб розірвати союзний договір між двома ворожими державами [10, с. 404]. З цією метою «шпигуни (зацікавленого царя) повинні перебувати при усіх (об'єднаннях) та помічати усі сторони, які призводять до взаємних чвар, ворожнечі, сварок серед (членів) об'єднань» [10, с. 430].

Каутілья радить цареві застосовувати розвідників також для того, щоб розділяти та послаблювати зовнішніх супротивників. Через агентів та завербованих ними зрадників рекомендується усіляко сприяти беззаконням та утискам народу держави-супротивника з боку чиновників. Начебто захищаючи народ (селян) «наймані вбивці повинні по ночах вбивати їх у поселеннях, кажучи: «Так чинять з тими, хто безвинно гнобить селян». Коли ж звістки про такі акції поширяться, «слід викликати народні заворушення та сприяти вбивствам названих чиновників. Водночас слід спонукати ... осіб, що гнобилися ними, до заняття їхніх посад» [10, с. 441].

Щоб підштовхнути нестійкі елементи до зради, «...шпигуни під виглядом друзів мають сказати: «Ось цей цар хоче все узяти для себе, вас дурить оцей цар, наглядайте за ним». Або ж спритні агенти, що увійшли в довіру до того, хто погодився на зраду, нехай вб'ють його слуг та воїнів за допомогою зброї чи отрути... Після цього агенти повинні прославити того, хто погодився на зраду» [10, с. 401], щоб остаточно «прив'язати» його до себе. У розділі 165 «Сіяння заколоту серед держав» агентам приписується приділяти особливу увагу вербовці державних службовців місцевого рівня. Для цього рекомендується «розбудити жадібність воєначальників та чиновників, пообіцявши їм землю або гроші й таким чином натравити їх на своїх же або ж перетягти на свій бік» [10, с. 443].

Посіявши розбрат у лавах супротивника, агенти «...мають створити привід до (численних) дрібних сварок» з будь-яких приводів – «знання, мистецтва, ігор та розваг» тощо. «Вони також можуть розпалити сварку шляхом підтримання тих, хто піддається на їхні умовляння...». З метою ще більше розхитати ситуацію глава зацікавленої держави мусить «підтримувати слабшу сторону військовою допомогою та грошима й таким чином сприяти поразці супротивної сторони» [10, с. 431].

Не обходить увагою Каутілья й такий вид таємної війни, як диверсійно-терористична діяльність. При цьому, на його думку, провину у терористичних актах необхідно покласти на тих, хто, навпаки, протидіє диверсантам. У розділі 163 «Війна за допомогою інтриг» автор «Артхашастри» наголошує, що таємні агенти «мають спалювати внутрішні хорони, міські ворота та зерносовища і вбивати людей, що охороняють їх. Потім із сумним виглядом вони повинні оголошувати, що (підпали) скоєні ними (вбитими)» [10, с. 441].

Висновки. Аналіз видатної пам'ятки давньоіндійської політико-правової думки – «Артхашастри» та співставлення окремих її положень з іншими історичними джерелами надає можливість дійти певних висновків. Нажаль, війна є однією з найдавніших форм взаємодії між державами. До стародавньої доби, вочевидь, відноситься й зародження тісно пов'язаної з нею розвідувальної функції, яка виникає тоді, коли складаються ситуації, за яких простої фізичної або чисельної переваги для перемоги над супротивником стало недостатньо. Саме тоді людство набуло розуміння значення інформації, яку можна використати щоб зашкодити супернику.

У державі Маур'їв розвідка пройшла період свого становлення та первинного розвитку. Історично першим і основним видом розвідки тут була розвідка агентурна. Вона обслуговувала як зовнішню, так і внутрішню політику, й мала на меті, насамперед, здобування політичних (дипломатичних) та військових відомостей про супротивника. Постійних органів, які б здійснювали розвідувальну та підривну діяльність, у стародавній Індії не існувало. Для її провадження використовувалися купці, мандрівники, релігійні проповідники тощо. В якості розвідників підбиралися особи з вільного та напівзалежного населення, іноді рабів, а також із числа іноземців. Основними способами здобування розвідувальних відомостей були діяльність і донесення розвідників, допити перебіжчиків, вивчення документів. Широко застосовувалися підкуп, залякування, шантаж, погрози. Але діяльність розвідки вже тоді виходила за межі лише збирання інформації: окрім вирішення цього головного завдання,

розвідка використовувалася для дезінформації, сіяння розбрату в стані супротивника або між союзниками, дискредитації державних посадовців, здійснення диверсій (отруєння води, продуктів) тощо.

Отже, за час існування імперії Маур'їв було накопичено значний досвід та на цій основі опрацьовано доктрину розвідувально-підривної діяльності, яка знайшла відображення в «Артхашастрі». Розвідка й нині є обов'язковим і надзвичайно важливим елементом системи забезпечення інтересів будь-якої держави світу. З цього приводу доцільно пригадати У. Черчілля, який наголошував, що у держави немає постійних друзів, є лише постійні інтереси. Водночас, далеко не усі сучасні держави здійснюють підривну діяльність, яка, хоча й пов'язана з розвідувальною, але має цілком відмінну мету та методи. Така форма активності притаманна лише країнам, які до цього часу вибудовують свої зовнішньополітичні відносини виходячи з політичних уявлень далекого минулого. Дослідження історичного досвіду формування системи поглядів на розвідувально-підривну функцію держав, що мають агресивні наміри, окрім іншого, може надати допомогу у виявленні, оцінюванні, прогнозуванні різноманітних соціальних процесів, подій, заходів, навчатиме на основі відомостей, отриманих із історичних джерел, розпізнавати прояви підривної діяльності іноземних спецслужб (психологічні, ідеологічні, інформаційні, економічні, диверсійні тощо) та протидіяти їй.

Список використаних джерел:

1. Hosmer S. T. Countering Covert Aggression / S. T. Hosmer, G. K. Tanham. – Santa Monica, CA: RAND Corporation, 1986. – 35 p.
2. Rosenau W. Subversion and Insurgency: RAND Counterinsurgency Study. Paper 2 / W. Rosenau. – Santa Monica, CA: RAND Corporation, 2007. – 34 p.
3. Пик С. М. Таємна дипломатія і розвідка у міжнародних відносинах : навч. посібник / С. М. Пик. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2012. – 514 с.
4. Нариси з історії розвідки суб'єктів державотворення на теренах України : [монографія] / Цибулькін В. В., Рожен Л. М., Веденєєв Д. В. та ін. – К.: Преса України, 2011. – 536 с.
5. Черняк Е. Б. Пять столетий тайной войны. Из истории секретной дипломатии и разведки / Е. Б. Черняк. – М.: Междунар. отношения, 1991. – 554 с.
6. Ковтун Г. К. Философия разведки / Г. К. Ковтун. – К.: Изд. Дом «Журнал «Президент», 2001. – 629 с.
7. Алексеев М.В. Вестники смерти. Лазутчики древней Индии [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://bondandothers.ru/history/messengers-of-death>.
8. Демиденко Г. Г. Історія вчень про право і державу: Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів / Г. Г. Демиденко. – Харків: Консум, 2004. – 432 с.
9. Шаваев А. Г. Разведка и контрразведка. Фрагменты мирового опыта и теории / А. Г. Шаваев, С. В. Лекарев. – М. : Изд. группа «БДЦ-пресс», 2003. – 544 с.
10. Артхашастра или Наука политики / Пер. с санскрита. – М.-Л. : Изд-во АН СССР, 1959. – 793 с.
11. Хофман Ф. Гибридные угрозы. Ч. 2. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.geopolitica.ru/article/gibridnye-ugrozy-ch2#.U58CGv1_s48.
12. Война будущего на примере Сирии и Донбасса [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tolk.ru/?p=20851>
13. Фельфе Х. Мемуары разведчика / Х. Фельфе. – М. : Политиздат, 1988. – 317 с.

